

БОРИСАВ СТАНКОВИЧ (1876 – 1927) е сръбски писател, чието творчество се отнася към последното десетилетие на XIX и началото на XX век. Роден е в град Враня, Южна Сърбия. Автор е на сборниците с разкази *Из старото евангелие* (*Из старог јеванђеља*, 1899), *Старите времена* (*Стари дани*, 1902), *Божји хора* (*Божји људи*, 1902), на драмата *Коцана* (*Коштана*, 1902), на романите *Нечиста крв* (*Нечиста крв*, 1910) и *Газда Младен* (*Газда Младен*, 1928) и други.

Ранните му творби (между които е и сборникът *Старите времена* с едноименния разказ, публ. 1900 г.) са изградени с видимото и активно участие на неоромантичката и натуралистичката поетика, с подчертан и модернизиран психологически реализъм. В неговата проза обаче най-отчетливи са лирическите и драматичните наративни елементи, които писателят пренася и развива в цялото си творчество.

В прозата си Станкович пише най-често за несъстоялата се, пропусната и осуетена любов, за носталгичното завръщане към миналото, силното и драматично изживяване на смъртта, неуспешното освобождаване на личността в рамките на патриархалната култура. Особено в ранните разкази тези теми са реализирани в границите на отчетливо различни опозиции: минало – настояще, детство – зрялост, спомени – реалност, живот – смърт, Враня в миналото –

Враня в настоящето, Изток – Запад. По тази причина повечето от ранните разкази на Станкович имат мозаечна композиция. Съставени са от редица фрагменти, картини и сцени от детството или от най-близкото обкръжение, от ретроспективни епизоди, от носталгично връщане към миналото, от сцени, в които символично е фокусиран трагизмът в отделните съдби на героите. Срещата и взаимното проникване на тези опозиции в ранното творчество на Борисав Станкович е не само декор, а умело очертана рамка за налагане на една субективна проекция на действителността чрез литературната творба.

Основната завръзка в разказите произтича от емоционалното състояние, от житейската атмосфера, за която става дума. Затова и в разказите на Станкович не може да се говори за същинска завръзка, тъй като отношенията между литературните образи са предварително предвидени и очертани. Открит конфликт между героите няма. Конфликтът по-скоро може да се очаква в отношенията между тях и света, обществото като система от трайно определени норми и забрани. Истинската драма се случва у самия герой, след като достигне до съзнанието, че не може да се промени светът, обичаите, установеният ред и очакваното поведение на колектива, общността и семейството. Точно тази субективна драма е най-големият извор на травматични психологически и емоционални конфликти и дилеми у героите на Борисав Станкович.

Вътрешните конфликти никога не се разрешават чрез радикална промяна в житейската ситуация на литературния герой, а с неговото завръщане към утвърдените отношения и очаквания мир. Личната трагедия на човека е неизбежен резултат от неговото съгласие със света и необходимото примирение с реалността, която задушава индивидуалността му.

Примирението с живота, с трагичния изход на отделната съдба – примирение, което понякога преминава в пълна резигнация, е и началната, и последната предпоставка на духовния опит на човека. Бунтът, който се усеща в творчеството на Станкович, личната драма, която преживяват неговите герои, не е бунт в истинския смисъл на думата, не е бунт в името на промяна на съществуващото, той по-скоро има за цел да докаже, че тя е невъзможна. Героите на Станкович само смътно усещат, че в живота им е необходима някаква промяна, но въпреки това знаят, че тяхната индивидуалност, за която само се досещат, в общността от затворен тип е предварително осъдена да се покори на общата ограниченост. Изблиците на страст, емоции, желания, така чести в прозата на Станкович, са изблици на отчаяние, а не на свобода, това са опити за физическо, чувствено освобождаване на личността с очакван отрицателен или дори трагичен край.

В разказите, написани след или извън автобиографичната фаза в творчеството на Станкович, значително се разширява тематичната и композиционната основа на текста, приспособена към новото съдържание. С малки изключения в тези разкази отсъства субективизацията на повествователния почерк, така характерна за ранните разкази, отсъства завръщането към детството и миналото, както и автобиографичната перспектива. Макар че темата за неосъществения живот е основна и в повечето от тези разкази, тя е сериозно разширена с мотивите за нагона, за подсъзнателното, дори патологичното. В повечето от тях е ясно изразено разбирането на автора, че разпадането на човешката личност и на действителността е резултат не само от външни, преди всичко социални обстоятелства,

но и от мрачните наслагвания от миналото в човешкото същество, от необяснимите моменти в неговото поведение, които са следствие от човешкия характер, подсъзнание, от скритата страна на индивидуалната природа. С натуралистичната картина на живота, своеобразното тематизиране на смъртта, на разпадането и на провалените човешки съдби и други мотиви от ранното творчество, с избора на необичайни литературни герои – просяци, скитници, психично незрели хора, които не осъзнават себе си като ощетени, Станкович разширява тематичната основа не само на своите разкази, но и на цялата тогавашна сръбска проза.

С кратките повествователни форми, специфичния израз и език, с който се представят схематично нещастни и провалени човешки съдби, Борисав Станкович обогатява сръбската проза с литературна форма, която предстои да бъде усвоена и развита с времето.

Предложеният превод на разказа *Старите времена* е по следното издание: Борисав Станковић. *Стари дани*. Врање: Књижевна заједница „Борисав Станковић“, 2006, 109 – 133.

СТАРИТЕ ВРЕМЕНА

Какво има за гледане там сега? Нищо. Обикновено малко градче, заобиколено от лозя и хълмове. От далечната гара се стига през лозята. След кантарджийницата се спускате по широки, просторни улици, които, колкото повече се навлиза в градчето, стават все по-тесни и потесни. Най-напред – къщи наполовина селски, наполовина градски. Пред къщите – камари тор, току-що изхвърлена от конюшната димяща слама и дворове, пълни с фъшкии и мърляви кокошки. Това са повечето къщи на преселници от Турско. По-нататък вече започват дюкяни, ковачници, грънчарници, но най-вече механи. После – разкривен калдъръм, порутени чешми, река, каменен мост с турски надпис, пресъхнало корито, бряг, обрасъл с върби, тополи. Воденици, които не работят, а в тях се вари ракия. Отново къщи. Ту нови, точно по план, ту стари, турски и заради страничните улички пресечени, та стоят като някакви спици на колело. Стърчат и се белеят пререзите на опушените им греди. Завивате надясно – околийската канцелария. Пред входа – стоварени селяни, ранени и избити от арнаути. На разстояние от тях стои докторът – цинцарин, охранен, избръснат, облечен по старата мода, със златни пръстени и синджири, и без да се навежда, с бастуна си отвива ранените, преглежда ги и пита с тънък носов глас:

– Сто, дзанъм, сто тъй, а?

А селяните пышкат, превиват се и с кръвта от раните си цапат калдъръма.

По-нагоре, над разкривените стари покриви и градините се издига голямо жълто здание – окръжното управление, в чийто двор по калдъръма, обраснал с трева, и под неотдавна посадените акации на купчини

са се излегнали селяни и чакат да ги повикат пред комисията. Надолу и нагоре е чаршията. Дюкяните – високи, тесни. Ту сбити, ту раздалечени от някаква запусната градина, оградена със стобор, под който се промушват кучета и гонят конете или кравите, които пасат из градината.

Пристигате по пладне. Жега. Нийде никого. Пълни са само касапниците и кебапчийниците, през чиито прозорци, оплескани с парчета месо, кръв и убити мухи, не се вижда нищо. Може би ще видите как пред увеселителния салон бие барабан и се продават заради дългове предмети, които лежат разхвърляни чак досред чаршията. Тогава от фурната ще се появи газда¹ Йован с парче печена глава: нахлупил бомбе над очите, стиснал цигара в уста и изпъчен, червендалест, пращи от сила и един такъв дребен, върви бързо, ситно. Минава покрай лицитацията², добавя и своята цена, почерпва чиновника с месо от печената глава и бързо потъва в дюкяна си с твърдото убеждение, че е спечелил търга. Или може да имате щастието да видите най-големия „газда“ как, след като е обядвал, върви бавно, приведен, с едри, отмерени крачки. Една ръка е подпъхнал под палтото си на гърба, а с другата се шиба с пръчица по панталона и се взира, оглежда се на всички страни, търси камък, буца вар, изваден кол или някаква прогнила греда, та да я вземе, замъкне и прехвърли в двора си. И така, събирайки всичко, което му падне, полека, покрай зида, отива при една своя кираджийка, сводница, да види дали му е довела нещо „ново“... И после останалото? Останалите газди, богаташите, които забогатяха от турските грабежи и лихварство?...

Но стига! За какво ни е това? Всичко е толкова сурово, мазно! Не го искам... Старото, старото ми дайте! Онова, което мирише на сух босилек и което сега ви е толкова мило. Мило е и топли, топли сърцето. Ето го.

Дошла е есен. Пада мъгла. Слана хваща още от вечерта. Утре е Свети Архангел Михаил, на когото не се вари жито, защото е още жив. Празникът на моя свако Йован. Родът му е стар. До къщата си държи механа. И сега нийде няма по-хубаво пиене, цената – умерена. А при него не се е видял пиан човек. Прозорец никога не се счупи, камо ли нещо друго. „Че то така и трябва – казва свако, – механата не е да се буйства и троши в нея, а да живее човек!“ И наистина, всичко при него е разумно, тихо и стабилно. Почтен е и чист като огледало. Не говори много, не бърза, не се бърка. Натура силна, вяра искрена, а душа неокаляна и чиста като планински извор. Жена му, моята леля, е добра. Няма под небето жена с по-меко сърце. Само да заплачеш, ето я и нея как плаче и те кани, дава ти каквото има. Милата ми леля с нейното обло, благо лице, умни и мили очи и уста, а на устата винаги или смях, или

¹ Газда (арх.) – обръщение към богат човек. – Б. пр.

² Лицитация (арх.) – публичен търг. – Б. пр.

плач! Нямахте просяк, циганин, който, ако не е изпросил нищо, да не отиде при нея, убеден, че там винаги го чака чаша ракия, сирене и ако е останало нещо от обяда. Казвам: механата им е за хората, а къщата – за сиромасите. И децата им здрави като кремък. Гледаш: очите чисти, снагата права и при всяко движение кипи и прелива от здраве. Имаха четирима синове и три дъщери. Едната омъжена, втората починала, а третата още дете. Както казах, дошъл е Архангеловден, а те слава³ празнуват. Още преди вечеря е дошъл най-големият им син у дома, донесъл е бъклица с ракия и ябълка, да ни покани на слава и вечеря.

– Татко и майка ви пращат много здраве и довечера ви канят да дойдете на слава.

И кой ще смее да не отиде? Да не им се мярка пред очите после! Пък и баща ми ако не отидеше, нямаше и славата да се прочуе. Неговата песен – това беше песен!... И досега старите хора, акраните му, щом ме видят, веднага питат дали пея, както той е пял. Без него нищо не ставаше, камо ли слава. Ако се забавеше по работа, по няколко пъти пращаха слугите за него.

И тръгваме. Паднала е мъгла, земята – влажна, кафява, разкаляна. Само сняг дето още не е завалял. Отпред върви чиракът, носи фенер, осветява ни пътя. След него баща ми, в чохена колия⁴, приведен, подкрепя майка си, моята баба, която се клати и се спъва, след тях – ние с майка. На ръцете ѝ брат ми, повит, с лявата ръка тя води мене, а аз в бохчичка нося пелените на брат ми, чаршията – пълна с мъгла, насечена от светлината, струяща от свещите в дюкяните или къщите. Само фенерите на чешмите и механите примигват и се стопяват в мъглата. А мъглата се стеле, стеле... Усеща се даже по бузите. Стигаме. Още от портата се забелязват двата фенера, закачени над къщната врата, за да се вижда и знае къде има слава. Голямата стая е осветена. През дървените решетки на широките прозорци се мяркат човешки сенки. Слуги и слугини подтичват, внасят и изнасят. Леля е излязла чак пред къщи. Посипана с брашно, налепена с тесто, с навити ръкави, грее от щастие, прегръща и целува баба, татко, майка...

– Ох, ох... Миличките ми, измръзнахте ли ми? – И бързо поема от майка повития ми брат, прегръща го, целува го и го внася къщи. В кухнята един слуга държи свещ над главата си и ни свети по стълбите, по които се качваме. На вратата на стаята ни посреща свако, гологлав (единствен път в годината), отваря вратата, въвежда ни в голямата стая, от която ни лъхва светлина, топлина и човешка зной. Поздравяват се.

³ Слава – празник на покровителя на рода при сърбите. – Б. пр.

⁴ Колия – вид горна мъжка или женска дреха, палто с тесни ръкави, обшито с гайтан. – Б. пр.

Софрата е разположена от единия до другия край на стаята. Старците начело, до тях старичките и така поред, чак до края, където са младите жени, но те рядко се заседяват, ами са или в детската стая, където умиряват и приспиват малките деца, или в кухнята и там помагат на леля. Върху софрата – покривка, най-отпред голямата погача, на нея три восъчни свещи, сложени като накръст, чаша вино, а надолу от него по софрата наредени цели хлябове, край тях – паници с ябълки, круши, орехи и ферментирало грозде. Свако стои гологлав. Черпи. Гостите – чисти, избръснати, през коленете им метнати кърпи за ръцете. Белеят се новите им ризи, ухаят празничните им дрехи на сушени дюли от раклата; печката бумти, а светлината от четирите свещи – широка, просторна, смесена с тамяна и тютюневия дим. Навън е студен и влажен мрак... Майката на свако седи начело; облечена е с късо джубе, забрадена със синя забрадка, а благо то ѝ, набраздено като сбръчкана дюля лице, сияе. Белее се чистата ѝ риза с черни дантели, потрепва бялата кърпа, завързана около врата ѝ, а нейните благи, сега насълзени от радост очи гледат, внимателно следят пред кого нещо е свършило, та само се обърне към сина си, свако ми, и той веднага разбира на кого какво му трябва. Тя подхваща и разговор, разпитва... че дори и мене целуна по бузата, щом се приближих... До нея – моята баба, после други старици, всичките една до друга. После – вуйчо Тома в жълти шаячни потури, с благи очи, бяло, сякаш леко отекло лице, с глас мек и висок, повече носов; и чичо Маса, Пера, Арса – всички останали. Всичко това беше свое, близко, родно... Един с друг се шегуват, черпят се с тютюн. Разговарят, чакат попа да разреже погачата.

Идва и попът. Всички стоят гологлави, той чете, прекадява, те се кланят, кръстят се. Разрязва се погачата и тогава славата започва. Начеват се наздравици. По три пъти се яде чорба. Жените, пощипвайки, изяждат всичкия хляб пред себе си и се насищат, докато чакат да дойде наздравицата „за сладка вечеря“ и после – вечерята. Идва и тя. Вечеряме. Чува се как лъжиците тракат и как челюстите пукат. Пред всекиго – павурче с вино. Щом се начене, веднага се допълва. Всички мълчат. Само леля – щастлива, усмихната, с все така засукани ръкави и налепена с тесто, влиза.

– Абе, сестро – закача я брат ѝ, вуйчо Тома, – яденето ти е загоряло!

– Оле, оле! – притеснява се тя. И макар да знае, че това не е вярно, а те се шегуват, отива при всеки, пита го, избира му от паницата най-хубавото и го подканя, моли да яде, да си опита. А тя? Сита е от готвенето. И нищо не може. Само ако много я помолят, ще пийне чашка ракия за здравето на някого. Вечерят. Започват да се разхвърлят, да от-

копчават минтани⁵, да свалят колии, да отпускат пояси. А откъм кухнята, където са девойките и младите жени, невестите, се чува кикот, смях, приглушена песен и звън на дайре. Те не могат да чакат. Дълга им е вечерята, а преди вечеря е срамота да влязат тук, където са всички стари. Чичо Маса ги задява оттук, смее им се. И нарочно, да го чуят и те, се оплаква как „от момите, а особено от младите жени (а той скоро се беше оженил) човек не може на рахат да вечеря“. А те пък оттам, от кухнята, му отговарят как „те, мъжете, нямат наяждане и напиване, само това им е в ума...“.

– Е, ами какво да правим? – не се дава чичо Маса. – Като умът ни не е в целувките.

– О-о, и ти пък да си за целуване – отвръщат му и се кикотят.

– Море, пускайте ги! Кой може да се оправи с тях! – викат останалите.

Отварят им вратата, те се стесняват. Побутват се една друга коя ще е първа. Докато първа, и винаги тя, не влезе невеста Паса, жената на чичо Маса, а след нея и другите. Влиза тя: главата ѝ – сведена, очите – леки и мили, движенията – топли, а на нея шумоли „китайка“ – антерия и свилен минтан.

– Наздраве и сладка ви вечеря! – поздравява тя и отива към отсрещната страна, долу, в дъното на стаята. Край нея останалите девойки и невести се натъкмяват, скупчват се, тя всички събира, сякаш ги брани, а насам отговаря на мъжките задевки, не остава длъжна на никого, но някак мило, покорно. Ако човек я види такава стройна, руса, нежна и приказлива, кой би казал, че тя, когато арнаутите я отвлекли, ги излъгала по пътя и през нощта избягала насам. И дори стигнала до нашата граница, преоблечена в мъжки дрехи, пеша, през планините! Там я намерил Томчо, той тъкмо тогава се навъртал край границата като контрабандист, и я довел при вуйчо ѝ, който преди това бил избягал от зулумите и се заселил тук. Този неин вуйчо беше богат и не искал да я даде на Томчо, който я довел, а на моя чичо Манасия. После Томчо му бил дори благодарен за това, че не му я дал, че не се оженил, не се обвързал (както казваше), ами си останал това, което си бил. Сам. Без нийде никого. Само пие, скита по механите и бие циганките и другите кафански жени. Взеха го в общината. Нито кмет, нито полиция, нещо средно. Него нито го избират, нито някой го назначава. Знае се какво е той – нощна птица, която обикаля градчето, лови контрабандистите, бие пияните слуги и симидчии, като ги хване да играят на комар за пари. Така по цяла нощ, а понякога се отбива и на веселби, слави, годевки. Всички го приемат на драго сърце. Донякъде защото му имат страха, донякъде защото са уж по-сигурни, щом властта е тук. А Паса, коя-

⁵ Минтан – вид горна мъжка дреха без ръкави; елек. – Б. пр.

то не знаеше, че я е искал, искал е да я вземе, когато я довел, не се притесняваше от него, не се боеше, а го почиташе. На Великден, на Коледа и в деня, когато я беше превел през границата, му изпращаше за спомен дар и където и да го срещнеш, се шегуваше свободно, умилкваше му се, говореше му галено като на брат.

Вечерята е към края си. Заредиха се отново наздравници. Софрата е вече мокра от вино, изцапана от храна и отрупана с кости. Разговорите – по-оживени, по-бързи и накъсани. И как няма да бъдат? Когато от виното, дори и да не го пиеш, от аромата му ти става по-друго. Чичо Масе не го свърта. Час по час става, ходи при жените; те го бутат, той им се натрапва. Вуйчо Тома и той вика леля, сестра си, да му седне до коляно, да вдигне чаша и да запее... Леля я е срам. Моли някоя от другите гостенки да я отмени. Аха! Не е такъв ден, не щат! А тя се смущава. Но когато вече и свекървата я помолва:

– Сетке, дъще мила, ти, ти първа ми запей, ти ми открий славата.

Леля не може да откаже на свекърва си, не се опъва, ами навежда глава. Коленичи до брат си, вуйчо Тома, обляга се на коляното му и вгледана свенливо в своя тъгъл, подръпвайки покривката, запява мило, треперливо, издълбоко... Първом сякаш срамежливо, а после, когато почнаха да ѝ помагат, отпусна гърло и изпя цялата песен.

– Жени, пейте, бе! – викна от челото на софрата старият чичо Арса, измъкнал вече минтан от пояса и разголил косматите си гърди. Жените не могат. Още се стесняват.

– Първо вие като по-стари, пък после и ние – отвръщат му те и вече се уговарят шепнешком коя песен ще пеят. И наистина старите се отсрамват. Майката на свако с моята баба и още няколко старици запяват:

Хаджи Гайко мома женеше...

Гласовете им трепкави, слаби, мъчат се да се надигнат, не могат, и тихо, самотно звучат, губят се в самите тях, но така чудно, чудно пронизват!

И сякаш нещо гръмва. Започва песен. Девойки, жени... Техните чисти, трептящи, топли гласове изпълват стаята. Не се издържа повече. Забраняват да се подклажда печката. Изнасят павурчета, чаши и всичката стъклария. Почват да пият от котле. Котлето върви поред. Пият, главите им потъват в котлето, лактите им се тресат, гърлото им ще се пръсне, а от напъгане им избиват сълзи. Чичо Масе е взел чампарите⁶, извива се като на кючек, кърши се, пее и се въргала по скутовете на жените. И слугите са влезли в стаята, застанали зад печката, до вратата. Всичко се е отпуснало, освободило и едва диша от смях, от песен. Невеста Паса е подпряла лице на ръцете си, гърлото ѝ трепери, от отворе-

⁶ Чампари – кръгли метални звънчета, които се закрепват за ръцете и краката на танцьорките на ориенталски танци. – Б. пр.

ната ѝ топла уста гласът и се лее направо, меко, мило... Пее стара песен: как кадън Стана излязла в градини, изгубила сърмен колан, насреща ѝ млад калугер, него набедила за колана и го къльне:

*Ако си 'зел сърмен колан,
Като колан да се виеш.*

Калугерът се къльне, моли я:
*Не съм, Стано, жива да си!
Ако съм 'зел сърмен колан,
Като колан да се вия,
Около твойта снага!...*

Виква моят баща:
*Що си, Лено, на голямо?
Барем да си от коляно.*

Подема Паса и всички девойки с нея:
*И да не съм от коляно,
имам ази черни очи,
Черни очи, уста медена!*

– Сестро, дайрето! Олеле! Не мога повече – виква чичо Маса и започва да се друса, мърда, да протяга ръце през софрата за дайрето.

Вратата се отвори и влиза Томчо. Всички, даже и аз тук, в дъното на стаята, усетихме студа, който той внесе със себе си.

– Честита слава, стопани!

Наскачаха към него, свалиха му сивия шинел, настаниха го на софрата. Невеста Паса започна както винаги около него: да му слага ядене, да налива вино, да го разпитва, задява... Той ту яде, ту не яде. Едър, костелив, зачервен, а лицето му много възлесто, цялото сипаничаво, но здраво и твърдо като камък.

Продължават да го канят.

– Нищо, нищо... – отказва той. – Вие продължавайте. Ама аз да не ви преча? – сепва се и се надига да си ходи.

Не го оставиха и да се помръдне, а камо ли да си тръгне.

Паса го побутва, показвайки с глава към чаршията, механиците:

– Върви, върви! Там те чакат...

– Не, Паске! За Бога, не! Работата ми е такава! – прекъсва я той така искрено, че Паса се сепва и сякаш се разкайва, че така го е засегнала. Но пак го обръща на шега:

– Да. Такава ти била работата. Само по механиците да ходиш. Вместо ей така да седиш тук, да се веселиш, ти – там. Че и да се ожениш. А да

знаеш какво девойче съм ти избрала! И доближава благото си заруменияло лице така близо.

Той не може да отдели разширените си зеници от лицето ѝ. Гледа я, гледа, а брадата му започва да играе.

За да се откъсне някак от нея, протяга ръка към софрата, напипва котлето с вино и започва да пие. Пи дълго, много. Не толкова пи, колкото държа потънало и скрито лицето си в котлето.

Отново се запя песен. Но не така топло, доверчиво, а някак си сухо, протяжно. Изглеждаше, че пеят повече от съжаление към Томчо, да не забележи, че не е той за тях и че затова не могат така свойски да се веселят пред него. А и Томчо сякаш го чувстваше. При това се нагласяше, с ръка или лакът, та никой да не види, прикриваше по някоя кръпка на потурите или на минтана си. Озърташе се уплашено, бързо поглеждаше към техните свилени минтани, бели ризи, чисти потури. И всеки миг очакваше нещо, беше напрегнат, а в погледа и в целия израз на лицето му се усещаше: знае той, че ги е прекъснал, че е нахълтал, че не е за тяхната компания и че трябва да си иде; и ще си върви – но някак не можеше да тръгне.

И невеста Паса сякаш почувства това и много ѝ дожаля за тях, че толкова му имат уважението. И сякаш да го възмезди за това, тя бързо се изправи, повика с ръка момите; те тръгнаха след нея, а тя, загърбила останалите, сякаш се страхуваше те да не забележат, гледайки в тавана над себе си, тръгна към вратата и запя:

*Горо ле, горо зелена,
Доста съм ходил по тебе.*

И излезе с девойките в другата стая. Баща ми поде:

*Комитски чети да вода;
Много съм майки разплакал!*

Томчо, свит, за обща изненада се включи и продължи сякаш повече за себе си:

*Най-много на Йован майката!
Заклах ѝ сина едничък.*

И така издълбоко, глухо, остро, започна цялата песен: как, когато заклал Йован, накарал баща му да го опече. Баща му пекъл и плакал:

*Йоване, сине, Йоване!
Ти си ми, синко, пръвнина!*

И майката плакала:

*Йоване, сине, Йоване!
Ти си ми агне гергьовско!*

И сестрата плакала:

Йоване, братко, Йоване!

Ти си ми цвете пролетно!

Свърши. Всички мълчат. Чува се плач. Жените бършат очи със забрадките.

– Тази ли намери? – обади се глухо чичо Маса.

Вратата се отвори и невеста Паса, с нея и момите, нахълтаха бурно, извивайки се, танцувайки, удряйки по дайрето, обикаляйки ги, пеейки над главите им... Каква е само невеста Паса! В елече, шалвари, разкопчана. Везаната риза и нанизите трептят под бялото ѝ нежно гърло... А цялата ѝ снага се вие, вие така дълбоко. С наклонена глава, с вдигнати нагоре ръце, обикаля танцуващите. Не кючек. Друг – по-тежък, потопъл танц. Полека, сякаш отдалече, с някакво предчувствие и изящна тръпка. Девоjkите вървяха след нея повече като сенки, следвайки я плътно. Играят „на леса“⁷, но несръчно, спънато, малко от срам, че младите им, едва напъпили тела се показват, макар че тук всички са свои, малко заради голямото внимание, с което се следи танцът на тяхната невеста. Останалите, изненадани, полуизправени, с протегнати ръце и отворена уста, я гледат жадно, следят я... А на устата им – сдържан вик, възбуда... И всичко това заради Томчо, защото той е човекът, заради когото не могат да изразят всичко, което чувстват. А невеста Паса точно около него се вие най-много, играе му: ту като робиня, с наведена глава, благодарно, до черната земя, ту мило, нежно, затрогващо, сестрински.

Томчо се надига:

– Аз да вървя! – И напъргайки се да стои изправен, стабилно, обляга гръб на стената.

– Седи, седи, Томчо!... – само от приличие викат останалите, без да обръщат глави към него.

– Чаршията, механите... кой знае какво става там? – говореше си той. И бързо, гонейки самия себе си, излезе без калпак, без шинел, гологлав, но не на портата към чаршията, ами зад къщата.

Излязох и аз след него. Вън навсякъде – дълбока, мъртва нощ. От чешмата в чаршията тече вода. На студения мътен хоризонт е изгряла луната и едва пробивайки влажните облаци, осветява цялото градче и околните хълмове с някаква железнокафява светлина.

А Томчо е седнал на гредата, стърчаща от темела на къщата, точно под фенера. Гологлав, гледа към мътното небе, към луната и слуша от стаята играта, песента, виковете и веселбата, която едва сега, когато той

⁷ Хорото „на леса“ се изпълнява в прави редици от няколко участници. – Б. пр.

излезе, избухна с пълната си сила. Там невеста Паса все така пее, а тук Томчо ту става, ту сяда, разхлажда гърди, бърше пот... А като бърше чело, той и косата си поема с пръсти. Започна да свива цигара. Хартията му лепне, къса се, а тютюнът се пръска.

Отидох в кухнята да му изнеса с машата въглен. Там, в кухнята, от голямата стая песен, топлина, вино. Мъжете почнали да търсят пушки, а момите се отпуснали и пеят сами. Изнесох навън въгленче за Томчо. А той – още несвил цигара. Скутът и колената му – посипани с тютюн и развити цигари.

– Чичо Томчо, искаш ли въглен? – попитах го. Той се сепна. Стана му така неудобно, че съм тук и го гледам. Едва дочака моето предложение и сграби от коленете си една развита цигара:

– Дай, чичовото...

И почна да я пали, но несръчно, гризейки я, дъвчейки, трепкайки с очи, с чело, с цяло лице заради песента, която се носеше от стаята. В този миг невеста Паса запя високо. Сълзи напиреха на Томчо, той се сви, сгърчи...

Пуф – духна силно и всичкият тютюн излетя от цигарата, остана само хартия на устните му. Стана.

– Миле... – а не може да говори, – кажи калпака... шинела, момчето нека... ги донесе в механата... Не мога аз... Имам работа!... Не мога!...

И тръгна твърдо, тежко, стъпвайки отсечено. Едва накарах слугата да му занесе калпака и шинела. Момчето му ги занесе. Тръгнах и аз с него, но се върнах, изплашен от писъците и олелията и от Томчовия груб, прегракнал от бяс глас:

– Свири, бе!

После се чу плющенето на камшика му и стонове, гърчене под ударите, плачливите гласове на свирачите, на циганите, циганките, които той подкарваше напреде си, и техните молби:

– Аман, газда! Ще свирим! Ей сега! – и после – изплашена силна свирня.

Отидох в спалнята, в която имаше цели редици сънени деца, разхвърляни по раклите предмети, тави, пълни с парчета хляб, напоени с вино и храна. Бързо си легнах и се сгуших. Кандилото гори, наоколо топло, от голямата стая – песен, веселба. Из цялата къща – мазна миризма на ядене и пиене. Не смея да надигна глава, покривам я, страх ме е да погледна към прозореца, да не би да видя студената нощ, онази железнокафява лунна светлина или да не чуя страшния глас на Томчо, като бие и гони циганите, и техните писъци пред него из пустата, няма чаршия...